

Микола Прищак,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філософії та гуманітарних наук,
Вінницький національний технічний університет,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID: 0000-0002-7237-5464
e-mail: m_pryschak@ukr.net

ГЕНЕЗА КОМУНІКАТИВНИХ ІДЕЙ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ (90-ТІ РОКИ ХХ ст.)

Анотація. У статті визначено комунікативні ідеї в педагогічній думці України (90-ті роки ХХ ст.), які впливали на становлення комунікативного підходу в освіті та досліджено їхню генезу (означення, соціально-історичні умови виникнення, становлення, розвиток, взаємовплив).

Доведено, що становлення комунікативного підходу в 90-ті роки ХХ ст. визначали два ключові чинники: соціально-політичний і науково-педагогічний. Соціально-політичний чинник, зумовлений процесами відновлення незалежності української держави, привів до зміни ціннісних, духовно-сміслових орієнтирів освіти та педагогіки, а основою науково-педагогічного чинника були комунікативні ідеї «толерантності», «діалогічного спілкування», «взаємодії» і «комунікації».

Дослідження генези комунікативних ідей 90-х років ХХ ст. засвідчує усвідомлення педагогами ролі комунікативності як онтологічної, телеологічної та аксіологічної основи розвитку особистості і важливого методологічного принципу розвитку педагогіки та освіти загалом. Ідеї «толерантності», «діалогічного спілкування», «взаємодії» і «комунікації» стали тими науково-комунікативними каталізаторами, які стимулювали науковий прорив у подальших дослідженнях, зокрема процесу пошуку системоутворювального поняття комунікативного підходу та розробки теорії комунікативного підходу в освіті.

Ключові слова: освіта, педагогіка, історія педагогіки, педагогічна думка, комунікативність, комунікативні ідеї, комунікативний підхід, толерантність, діалог, взаємодія, комунікація, Україна.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні в Україні посилення ролі комунікативних засад освіти визначає Концепція нової української школи, яка базується на засадах «педагогіки партнерства». В основі педагогіки партнерства – багатостороння комунікація, спілкування,

діалог, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками, а це змінить односторонню авторитарну комунікацію «вчитель» – «учень». Методологічною основою педагогіки партнерства є поняття «комунікативність».

Комунікативність в концептуальному, парадигмальному, теоретичному, гносеологічному планах актуалізується в понятті «комунікативний підхід в освіті», який розглядається як універсальна ідея, що визначає, розкриває, активує комунікативність як онтологічну, телеологічну, аксіологічну основу розвитку особистості та методологічну основу освіти. Методологічно-гносеологічною суттю комунікативного підходу в освіті є розгляд освітніх (педагогічних) явищ через призму поняття педагогічної комунікативності. Поняття педагогічної комунікативності поєднує, «знімає» інші комунікативні явища та поняття педагогіки: спілкування, діалог, взаємодія, комунікація, співробітництво, взаємини, такт, толерантність та ін.

Вважаємо, що педагогічна комунікативність – актуалізація в освітньому (педагогічному) процесі комунікативної свідомості, комунікативного спів-буття та комунікативної взаємодії як системи «Я – Інший», на основі якої «учень» усвідомлює себе, відкриває та актуалізує свою онтологічну, аксіологічну та телеологічну самість (суб'єктність). Інші актуалізуються в «учителіві», «книзі», «змісті освіти», «природі», «суспільстві», «культурі», «інших учнях», «батьках», «комп'ютері», «космосі», «божестві» та ін. Тому, «Я – Інший» як система буття особистості, є також системою педагогічної комунікативності. Педагогічна комунікативність на особистісно-психологічному рівні (вчитель, учень) актуалізується як «стан педагогічної комунікативності», який визначається станами комунікативної свідомості, комунікативного спів-буття та комунікативної взаємодії.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історіографічне вивчення проблеми становлення комунікативного підходу в освіті у педагогічній думці

України (90-ті роки ХХ ст.) свідчить, що окремі аспекти питання комунікативного підходу досліджували українські вчені: О. Адаменко (розвиток педагогічної думки) (2005), Л. Березівська (реформування освіти) (2011; 2020), О. Єрмоменко (теорія та практика демократизації відносин «учитель – учень») (2008), О. Гончар (розвиток ідеї педагогічної взаємодії) (2011), О. Савченко (реформування змісту шкільної освіти) (2009), Н. Хміль (розвиток засобів наукової комунікації як складника педагогічної науки) (2009), О. Цимбалюк (професійна комунікативна діяльність учителя) (2011) та ін.

У 90-х роках питання «толерантності» досліджували В. Андрієвська, Г. Балл, В. Титов та ін., діалогічного спілкування – Г. Балл, І. Зязюн, О. Киричук, С. Мусатов, В. Титов та ін., взаємодії – А. Бойко, Л. Велитченко, В. Кремень, О. Киричук, В. Пашенко та ін., комунікації – С. Мусатов, Л. Савенкова, І. Ширшова та ін.

Важливим методологічним чинником історико-педагогічних досліджень комунікативних засад освіти є наукові пошуки зарубіжних вчених, зокрема ідеї комунікативної практичної філософії (К.-О. Апел, Д. Бюлер, Ю. Хабермас та ін.) (Єрмоленко, 1999), ідеї гуманістичної психології та педагогіки К. Роджерса (Роджерс, 2001) та ін., філософсько-педагогічні ідеї О. Больнова (Больнов, 1996). Значний вплив на дослідження історико-педагогічних засад становлення комунікативного підходу в освіті мають ідеї сучасної «педагогіки комунікативності» (Матвієнко, 2010; Прищак, 2010; Ogienko, 2016; Isaieva, Leshchenko, & Sulaieva, 2019; Ciuchi, 2019; Berezenko, Cherkhava, & Musiienko, 2022; Mykytenko, Fedorchuk, Ivasyuta, Hrynya, & Kotlovskyi, 2022).

Питання комунікативних засад розвитку освіти в історіографічних джерелах побічно розглядаються переважно в контексті дослідження інших педагогічних та освітніх проблем.

Отже, проблема становлення комунікативного підходу в освіті в українській історії педагогіки 90-х років ХХ ст. є наразі малодослідженою.

Мета статті. *Мета статті* – висвітлення комунікативних ідей в педагогічній думці України 90-х років ХХ ст. як основи становлення комунікативного підходу в освіті України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комунікативно-педагогічна творчість В. Сухомлинського, розвиток комунікативних засад освіти та педагогіки в 50 – 80-ті роки ХХ ст., зокрема в «педагогіці взаємин», «педагогіці такту», «педагогіці спілкування», «педагогіці діалогу», «педагогіці співробітництва» (Прищак, 2022) уже за незалежної України, стали основою досліджень таких комунікативних ідей як «педагогіка толерантності», «педагогіка діалогу», «педагогіка взаємодії» і «педагогіка комунікації».

90-ті роки ХХ ст. епоха системної трансформації освіти України. Трансформації від тоталітарної, авторитарної, репресивної, монологічної системи, побудованої на радянських ідеологемах до освіти, в основі якої концепти «свобода», «демократія», «гуманізм», «плюралізм», «діалог», «співробітництво», які є системоутворювальними чинниками постнекласичної парадигми буття людини та постнекласичної парадигми освіти.

По-перше, сама необхідність трансформації освіти вимагала посилення комунікативності (діалогу) як способу відповіді на наявні освітні проблеми. Оскільки вже сам процес комунікативності як осмислення, постановки питання, пошуку відповіді є за своєю природою демократичним (діалогічним). По-друге, ліквідація радянської системи освіти, призвела до руйнації (або початку руйнації) державних, суспільних, світоглядних форм, які були перешкодою на шляху трансформації тоталітарної, авторитарної, монологічної, діяльнісної парадигми освіти радянського зразка та становлення освіти гуманістичної, демократичної, діалогічної і комунікативної. По-третє, світоглядна трансформація свідомості українців, вела до зміни поглядів на означення (роль, сутність, зміст) комунікативних засад буття людини та суспільства, зокрема, комунікативних засад освіти.

Усе це посилювало роль комунікативного виміру освіти.

У 90-тих роках ХХ ст. в науково-теоретичному і практичному комунікативному полі виникає така теоретична форма актуалізації комунікативного підходу в освіті як *педагогіка толерантності*.

Важливим кроком до інституалізації толерантності стало прийняття Організацією Об'єднаних Націй Декларації у 1995 р. принципів толерантності. У другій половині 90-х років проблемою толерантності цікавляться філософи, соціологи, педагоги.

У 1996 р. в Харкові відбулася наукова конференція «Толерантність як культурна універсалія». В подальші роки бачимо спробу вчених активізувати дослідження питання толерантності, зокрема на психолого-педагогічному рівні. Прикладом цього є результати наукових досліджень, які викладаються в журналі «Педагогіка толерантності». Сама назва журналу свідчить про бажання педагогів теоретично обґрунтувати необхідність розвитку педагогіки толерантності.

За своєю природою толерантність є комунікативним явищем та поняттям, яке можна означити як «відповідний рівень ставлення до Іншого». Підтверджують це думки В. Титова, викладені у його статті «Толерантність як предмет дослідження (Титов, 1997б)». У контексті суб'єктно-комунікативного підходу до особистості, важливо те, що толерантність, тісно пов'язана з суб'єктністю особистості. На цьому зацентровано у праці вченого «Толерантність як умова розвитку суб'єкта» (Титов, 1997в).

Розгляд розвитку суб'єктивності людини в онтогенетичному аспекті як індивіда чи в історичному аспекті як роду людського, на думку В. Титова, виявляє неодмінну причетність до цього процесу толерантності. Можна стверджувати, що розвиток людини як суб'єкта без толерантності неможливий.

На тлі толерантності відбувається вільний вибір комбінування варіантів, збагачення потенціалу особистості суб'єкта. Але, міжособистісні та міжгрупові стосунки значно ускладнюють описану ситуацію. Через

навіювання людина може втратити особистісну суб'єктність, стати маніпульованою іншим суб'єктом. В цьому контексті постає питання про межі свободи і толерантності людини. Історія свідчить, що необмежена воля одного суб'єкта і необмежена толерантність стосовно діяльності інших суб'єктів, які живуть у толерантній державі, може призвести до руйнування особистісної суб'єктності мільйонів людей. Отже, свобода і толерантність повинні мати свої межі, повинні регулюватись.

У сучасному демократичному суспільстві формою регулюючої взаємодії між вільними суб'єктами є діалог. Рівноправне включення суб'єкта у спілкування, толерантне ставлення до нього як до системоутворювального елемента створюють, на думку вченого, найсприятливіші умови для розвитку кожного суб'єкта.

О. Балл у статті «Співвідношення принципів толерантності» розглядає питання толерантності в її співвідношенні з питанням принциповості. «У наш час, коли глобальні проблеми, що їх має розв'язувати людство, дедалі загострюються, а конфлікти стають все небезпечнішими, зростає усвідомлення необхідності співпраці людських спільнот і привабливість ідей толерантності. Постає, однак, питання, наскільки узгоджується толерантність із принциповістю, з чіткістю й послідовністю обстоюваної позиції, які здавна вважаються чеснотами в різних сферах духовно насиченої діяльності». З огляду на це вчений наголошує на істотній відмінності толерантності як риси особистості від безпринципності, байдужості, духовної кволості. Саме тому виховання в дусі толерантності передбачає турботу про розвиток у вихованців не тільки гуманних почуттів, а й інтелектуальних і волевих якостей, котрі уможливають адекватне розуміння і суперечливих реалій та здійснення відповідних йому вчинків (Балл, 1997а).

Толерантність, на нашу думку, є вищим рівнем комунікативності стосовно інших комунікативних явищ: ставлення, взаємини, відносини, такт. Вона є видом взаємодії, у якій поєднано не тільки технологічні, але і, що важливо, онтологічні та ціннісні аспекти комунікативності. Крім того,

толерантність є поняттям дуже близьким до поняття відповідальність, реалізація принципу толерантності є кроком (і результатом) в реалізації принципу відповідальності. У понятті толерантність найповніше актуалізується проблема Іншого, особливо цінності Іншого, відповідальності за Іншого. Поняття толерантності порушує питання внутрішньої свободи як системи «свобода-відповідальність».

Інтерес до *педагогічного діалогу* виникає з початку 80-х років ХХ ст. Проблема діалогічного спілкування в освіті в досліджуваний період розглядалася в концепції «Школи діалогу культур», яка була створена в Україні (Курганов, & Соломадін, 2009). Теоретичні та практичні напрацювання «Школи діалогу культур» вплинули на поглиблення досліджень проблем діалогу в педагогічному процесі. Але реалізувати ідею педагогічного діалогу в межах радянської монологічної, авторитарної та русифікованої системи освіти було дуже складно. Це відбулося в освіті незалежної України.

У 90-ті роки дослідження проблем діалогу в педагогічному процесі поглиблюються. Питання діалогу як педагогічного явища поступово стає предметом дослідження педагогіки та психології. До дослідження питання діалогу в педагогічному процесі долучаються вчені Інституту психології ім. Г. С. Костюка.

У цей період питання діалогу в освіті виходить за рамки Школи діалогу культур і розглядається в контексті інших проблем комунікації – педагогічне спілкування, педагогічна взаємодія, педагогічна майстерність та ін. Діалогічний підхід в контексті проблеми гуманізації освіти аналізує Г. Балл (1997б). Питання діалогу як важливого чинника педагогічної взаємодії досліджує О. Киричук (1997), педагогічної комунікації С. Мусатов (1997). В контексті педагогічної майстерності діалог досліджує І. Зязюн (1997). Питання внутрішнього діалогу розглядаються в праці В. Титова «Психологічні механізми внутрішнього діалогу» (1997а).

Акцент на проблемі діалогу став важливим фактором утвердження комунікативного підходу в освіті, але, тільки в рамках «комунікативної

свідомості», яка актуалізується в пізнавальному процесі. На рівні «комунікативного спів-буття» як стану переживання особистістю «спів-буття» та «комунікативної взаємодії» як діяльнісно-творчого компоненту комунікативності, діалог не відіграє ключової ролі.

Недоліком використання поняття «взаємини», як і понять «такт», «толерантність», «спілкування (діалогічне спілкування)», на нашу думку, є те, що вони не дуже глибоко розкривають діяльнісно-творчий компонент педагогічної комунікативності.

Це питання частково знайшло своє розв'язання в понятті «співробітництво». Педагогіка співробітництва, яка поширилася у другій половині 80-х років, хоча і мала значні особистісно розвивальні потенціали, все ж, не могла, повною мірою реалізувати свої можливості. Це пояснюється, поряд з іншими факторами, тим, що поняття гуманістично орієнтованої педагогічної взаємодії значно ширше за термін «співробітництво».

Найширше і найглибше комунікативну проблематику педагогічного процесу та освіти загалом відображено в явищі та понятті «взаємодія».

У радянській педагогіці, з домінантною довгі роки авторитарною педагогікою спілкування, термін «взаємодія», хоча і використовували, але найчастіше щодо взаємодії різних виховних інститутів, з метою координації зусиль спільного і погодженого впливу на особистість дитини. У переважній більшості праць 60-х – 80-х років можна чітко простежити суб'єктно-об'єктну лінію педагогічно-орієнтованих контактів, під час реалізації якої її суб'єктом виступає група вихователів, а в ролі об'єкта їхніх спільних педагогічних зусиль – вихованці.

Проблему педагогічної взаємодії в українській педагогічній науці почали активно досліджувати в 90-х роках.

Так, в контексті виховних відносин розглядається проблема *взаємодії* в дослідженнях А. Бойко та В. Пащенко. Виховні відносини в школі – це спеціально організована і скерована вчителем творча, морально естетична, розвивальна взаємодія суб'єктів виховання, зумовлена всією системою

матеріальних і духовних суспільних відносин. Найвищим рівнем взаємодії вчителя і школярів у процесі формування і виховних відносин є співтворчість. Вона включає в себе співпідпорядкування і співробітництво, за якого всі об'єднані творчим діалогом (Бойко & Пащенко, 1992).

На думку науковців, в педагогіці взаємодія досліджується недостатньо, частіше окремо розглядають роботу школярів – навчання і вчителя – викладання. Залишається дуже поширеним уявлення про навчання й виховання як спільну діяльність або, в найкращому разі, як взаємодію педагога з учнем

Активно питання педагогічної взаємодії досліджує О. Киричук. Вчений дає означення взаємодії. *Взаємодія* в широкому розумінні слова – філософська категорія, що охоплює процеси впливу суб'єктів один на одного, їхню взаємну зумовленість і взаємозмінну, взаємний зв'язок соціальних явищ як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні функціонування його окремих груп та індивідів. Категорія взаємодії охоплює всі види соціальних процесів і людської діяльності (працю, пізнання, спілкування, виховання, навчання та ін.). Це стосується зокрема педагогічного процесу, в системі якого відбувається прогресуючий взаємовплив партнерів по взаємодії, прилучення людини до національно-культурних та загальнолюдських вартостей, формування знань, умінь і навичок, засвоєння людського досвіду, виробництво глибинних особистісних потенціалів, відтворення соціального і духовного життя суспільства. Педагогічна взаємодія не обмежується взаємозв'язком тільки вихователя з вихованцем, вчителя з учнем. Вона передбачає діяння множини інших суб'єктів, у якому здійснюється плюралізм почуттів, думок, вчинків, дій, здійснюється комунікація різноманітних культур (Киричук, 1997, с. 31).

На ролі міжособистісної навчальної взаємодії акцентує свою увагу В. Кремень, підкреслюючи, що лише їй під силу розвинути у дитини причетне ставлення до світу в цілому за якого людина відчуває з ним

внутрішній зв'язок і свою власну цілісність (Кремень, 1998).

Дослідниця розвитку ідей педагогічної взаємодії О. Гончар, акцентує увагу на тому, що 90-ті роки ХХ ст., це етап переосмислення ціннісного наповнення ідеї педагогічної взаємодії учасників навчального процесу в умовах незалежної України, часи загального «олюднення» процесу освіти і на основі цього, зміни підходів до ідеї педагогічної взаємодії, що зумовлені інтеграцією вітчизняної освіти в світовий освітній простір (Гончар, 2011). Педагог, оцінюючи феномен «педагогічна взаємодія», коректно використовує термін «ідея», що засвідчує те, що педагогічна взаємодія, на цьому етапі становлення (розгортання), ще не набула «теоретичного конструкту».

Адже, як зазначає Л. Велитченко, означення поняття педагогічної взаємодії на практиці виявилось не простим питанням. Оскільки основним функціональним *атрибутом* педагогічного процесу є інтерактивність, остільки будь-які його елементи можуть визначатися як «педагогічна взаємодія» завдяки екстраполяції загальної дефініції взаємодії. Якщо розуміти педагогічну взаємодію у цьому сенсі, то, звичайно, під таке визначення підпадає кожний аспект педагогічного процесу, який інтегрує у своєму контексті різні інтерактивні стосунки вчителя та учнів. Тому дослідження проблеми педагогічної взаємодії потребує визначення вихідних принципів та дефініції поняття на основі відповідного теоретико-методологічного аналізу (Велитченко, 2007). Системно-науковий аналіз проблеми педагогічної взаємодії розпочався в ХХІ ст.

Науковий дискурс комунікативних засад педагогіки у другій половині 90-х років ХХ ст. визначається також початком системного використання та дослідження такого важливого для подальшого становлення комунікативного підходу в освіті поняття як «комунікація». Використання терміну «комунікація», засвідчує зростання зацікавленості педагогами не тільки сутнісними, змістовними та інструментальними, а й термінологічними проблемами дослідження комунікативних засад

освітнього (педагогічного) процесу. Адже терміни «комунікативний» та «комунікація» походять із одного кореня.

Поняття комунікації в досліджуваній період трактується як синонім поняття спілкування (Савенкова, 1999), або як «суто інформаційний процес (передавання тих чи інших відомостей)» (Ширшова, 1992).

З іншого боку, в психолого-педагогічних пошуках С. Мусатова, бачимо започаткування іншого, духовно-сміслового, діалогічного підходу до означення поняття комунікації.

На думку дослідника, людині в житті дуже важливо набути «комунікативну мудрість». Особливо це стосується професійної діяльності педагога. Найважливішим джерелом «педагогічної комунікабельності» є «власний досвід спілкування, взаємодії, комунікативних зв'язків і процесів їхнього становлення» (Мусатов, 1997, с. 62). У цих словах закладено питання про співвідношення понять «спілкування», «взаємодія» та «комунікація» та їхні ролі в становленні «комунікативної досвіду» та «комунікативної мудрості» педагога. Відповідь на нього в своїх дослідженнях і намагається дати С. Мусатов.

Важливим для нашого дослідження є те, що дослідник системоутворювальним феноменом (поняттям) комунікативних засад педагогіки визначає феномен (поняття) «комунікація». «Саме комунікативні процеси, в тому числі взаємний обмін духовними цінностями, великою мірою причетні до створення... ґрунту, на якому розвивається мотивація діяльності людини» (Мусатов, 1997, с. 63).

Акцентуючи увагу на співвідношенні понять комунікація, взаємодія та спілкування С. Мусатов зосереджує увагу на можливості використання термінів «взаємодія» та «спілкування» як певних еквівалентів поняття «комунікація». Це передусім стосується загальнонаукового тлумачення комунікації як «фундаментальної ознаки людської культури, яка полягає в інтенсивному взаємоспілкуванні людей на основі обміну різного роду інформацією». Але, на думку вченого, застосовуючи ці поняття в

конкретних дослідженнях (зокрема, в психолого-педагогічних), бажано їх розмежовувати (Мусатов, 1997, с. 64).

Міждисциплінарний термін «взаємодія» в межах людинознавства стосується передусім найрізноманітніших типів і рівнів безпосереднього і опосередкованого «обміну діяльностями». Міждисциплінарне значення має і поняття «спілкування». А поняття комунікація, як зазначає дослідник, потрібно тлумачити як «передусім психологічне, таке, що розкриває смисловий аспект соціальної взаємодії та спілкування». Сутність комунікації полягає в тому, щоб духовно приєднатися до людей або приєднати їх до себе чи один до одного, взагалі – досягти їхнього більшого єднання. Це робиться за допомогою трансляції особистісно значущих ідей, здійснення відповідних вчинків, популяризації людського досвіду, найчастіше позитивного (Мусатов, 1997, с. 64).

Саме на духовно-сміслову функцію педагогічної комунікації зауважує С. Мусатов. Педагогічна функція комунікації стимулюється на всіх трьох основних рівнях людської активності: біологічному, соціальному та духовному. Якщо перші два не потребують особливих коментарів, то стосовно третього потрібно відзначити, що педагогічна функція комунікації впливає тут з найзаповітнішої потреби людини: бути визнаною іншими та передати своє внутрішнє буття (вистражданий соціальний досвід, переконання, любов і ненависть, уподобання, заперечення, пристрасті, тягар нездійснених намірів) іншим, передусім своїм дітям або близьким людям, аби продовжити себе таким чином у них (Мусатов, 1997, с. 64).

Незважаючи на те, що С. Мусатов не зовсім коректно, на нашу думку, трактує співвідношення феноменів комунікація, взаємодія, спілкування та спрощено визначає саме поняття комунікації (звужуючи його лише до психологічного поняття, а духовність та смислову сферу особистості – до суто психологічного феномена), саме він, в українській психолого-педагогічній науці, започаткував тенденцію переосмислення технократичного (технологічного) підходу до означення комунікації як

«інформаційного обміну», та тенденцію дослідження феномена комунікації (педагогічної комунікації) як духовно-сислового явища (процесу).

Висновки. Важливим чинником процесу становлення комунікативного підходу в освіті 90-х років ХХ ст. стали комунікативні ідеї, які визначалися концептами: «педагогіка толерантності» (В. Андрієвська, Г. Балл, В. Титов та ін.), «педагогіка діалогічного спілкування» (Г. Балл, І. Зязюн, С. Мусатов, О. Киричук, В. Титов та ін.), «педагогічна взаємодія» (А. Бойко, В. Кремень, В. Пащенко, О. Киричук, Л. Велитченко та ін.), «педагогічна комунікація» (С. Мусатов, Л. Савенкова, І. Ширшова та ін.).

З початку 90-х років ХХ ст. процес становлення комунікативного підходу в освіті отримав не тільки суттєвий поштовх, але і новий вимір, який визначається концептами «свобода», «духовність», «смысл», «цінність», «демократія», «гуманізм», «плюралізм», «діалог», «суб'єктність». Паралельно з дискурсом комунікативних ідей започатковується процес пошуку системоутворювального феномена (поняття), який визначатиметься як онтологічна основа комунікативного буття особистості та методологічна основа комунікативного підходу в освіті.

Значна увага, яка у 90-х роках ХХ ст. приділялась дослідженню комунікативних засад освіти та педагогічного процесу зокрема, доводить те, що комунікативність поступово стає ключовим методологічним фактором розвитку освіти.

Перспективи подальших досліджень. Здійснене нами дослідження може стати основою процесу подальшого розроблення комунікативного підходу в освіті, і не в контексті наближення освітнього процесу до реального спілкування та означення комунікації лише як одного із педагогічних засобів, а, передусім, у контексті комунікативності як онтологічної, аксіологічної та телеологічної основи сутності та розвитку особистості та визначальної методологічної основи педагогіки та освіти

загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адаменко, О. В. (2005). *Українська педагогічна думка в другій половині ХХ століття*. Альма-Матер.
- Андрієвська, В. В. (1997). Виховання толерантності у дітей як шлях до гуманізації суспільства. *Педагогіка толерантності*, (1/2), 112–113.
- Балл, Г. О. (1997а). Про співвідношення принципості і толерантності. *Педагогіка толерантності*, (1-2), 110–111.
- Балл, Г. О. (1997б). Проблема гуманізації освіти та діалогічний підхід. У Г. О. Бал, О. В. Киричук, В. М. Шамелашвілі (Ред). *Діалогічна взаємодія в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи* (с. 6–30). ІЗМН.
- Березівська, Л. Д. (2011). Реформування шкільної освіти України в умовах державотворення (початок 90-х років ХХ ст.). *Молодь і ринок*, (6), 17–21.
- Бойко, А. М., & Пащенко, В. О. (1992) Учитель – учень: виховуючі відносини. *Радянська школа*, (5-6), 18–22.
- Больнов, О. Ф. (1996). Зустріч. *Першоджерела комунікативної філософії* (с. 157–170). Либідь.
- Велитченко, Л. К. (1997). Діалог як засіб організації педагогічної взаємодії. *Творча особистість вчителя: Проблеми теорії і практики* (с. 229–231).
- Велитченко, Л. К. (2007). Психологічні основи педагогічної взаємодії: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
- Гончар, О. В. (2011). Розвиток ідеї педагогічної взаємодії учасників навчального процесу вищої школи у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.
- Єрмоленко, А. М. (1999). *Комунікативна практична філософія*. Лібра.
- Єрмоленко, О. А. (2008). Теорія та практика демократизації відносин «учитель – учень» (на матеріалах середніх закладів освіти України другої половини ХХ століття): автореф. дис... канд. пед. наук. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.
- Зязюн, І. А. (Ред.) (1997). *Педагогічна майстерність*. Вища школа.
- Киричук, О. В. (1974). Спілкування у класному колективі, його структура і соціально-педагогічні функції. *Радянська школа*, (10), 55–62.
- Киричук, О. В. (1977). Спілкування в колективі як фактор формування особистості учня. *Радянська школа*, (1), 32–40.
- Киричук, О. В. (1997). Діалог у контексті педагогічної взаємодії. У Г. О. Бал, О. В. Киричук, В. М. Шамелашвілі (Ред). *Діалогічна взаємодія в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи* (с. 31–46). ІЗМН.
- Кремень, В. (1998). Особистісно-розвивальне навчання як науковий пріоритет. *Рідна школа*, (11), 53–57.
- Курганов, С. Ю., & Соломадін, І. М. (2009). *Школа діалогу культур в Україні*. <https://www.culturedialogue.org/node/1778>.
- Матвієнко, О. В. (2010). Теоретико-методичні засади підготовки майбутніх учителів до педагогічної взаємодії у навчально-виховному середовищі школи першого ступеня: дис. ... д-ра пед. наук. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
- Мусатов, С. О. (1995). Гуманістичні засади здійснення вчителем педагогічної комунікації. У С. О. Мусатов (Ред.) *Психологічні засади гуманізації загальної*

- середньої освіти: зб. статей (с. 17–22). Світанкова Зоря.
- Мусатов, С. О. (1997). Вчитель як суб'єкт педагогічної комунікації. У Г. О. Бал, О. В. Киричук, В. М. Шамелашвілі (Ред.). *Діалогічна взаємодія в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи* (с. 62–80). ІЗМН.
- Прищак, М. Д. (2010). Комунікативність як методологічна основа розвитку освіти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*, (30), 23–26.
- Прищак, М. Д. (2022). Генеза комунікативних ідей у педагогічній думці України (50-ті – 80-ті роки ХХ століття). *Педагогічні студії*, (6), 84–97. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2022-6-84-97>
- Роджерс, К. (2001). Вчитися бути вільним. *Гуманістична психологія: Антологія: У 3 т.* (Т.1, 37–59). Пульсари.
- Савенкова, Л. О. (1999). *Комунікативні процеси в навчанні*. КДЕУ.
- Савченко, О. Я. (2002). Етапи реформування змісту шкільної освіти в Україні за роки незалежності. *Розвиток педагогічної та психологічної наук в Україні 1992 – 2002* (Ч. 1, с. 210 – 225). ОСВ.
- Титов В. М. (1997а). Психологічні механізми внутрішнього діалогу. У Г. О. Бал, О. В. Киричук, В. М. Шамелашвілі (Ред.) *Діалогічна взаємодія в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи* (с. 80–87). ІЗМН.
- Титов, В. М. (1997б). Толерантність як предмет дослідження. *Педагогіка толерантності*, (1-2), 105–108.
- Титов, В. М. (1997в). Толерантність як умова розвитку суб'єкта. *Педагогіка толерантності*, (1-2), 108–109.
- Хміль, Н. А. (2009). Розвиток засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки в Україні (середина ХХ століття – початок ХХІ століття): автореф. дис... канд. пед. наук. Луганський національний ун-т ім. Т. Шевченка.
- Цимбалюк, О. М. (2011). Професійна комунікативна діяльність учителя загальноосвітньої школи у вітчизняній педагогіці (друга половина ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Рівненський державний гуманітарний ун-т.
- Ширшова, І. О. (1992). Спілкування з учителем як умова формування гуманістичної позиції учня. *Рідна школа*, (7-8), 86–87.
- Berezenko V., Cherkhava O., & Musiienko Y. (2022). Communicative language teaching approach in promoting the linguistic competence of EFL learners. *Advanced Education: scientific journal*, (20), (88–96). <https://doi.org/10.20535/2410-8286.224016>
- Berezivska, L. (2020). Secondary education reform in independent Ukraine: the evolution of national legislation (1991–2017). *Ricerche di Pedagogia e Didattica: Journal of Theories and Research in Education*, (15, 1), 53–69. <https://doi.org/10.6092/issn.1970-2221/10501>.
- Ciuchi, O. M. (2019). Communication in the instructive-educative process. *Anuarul Universitatii Petre Andrei Din Iasi – Fascicula: Asistenta Sociala, Sociologie, Psihologie*, (21), 10–19. <https://doi.org/10.18662/upasw/11>.
- Isaieva, S., Leshchenko, M., Sulaieva N. (2019). Implementation of thomas gordon's communicative pedagogy in ukrainian educational realities. *Advanced Education: scientific journal*, (19), 40–45. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.132446>.
- Mykytenko, N., Fedorchuk, M., Ivasyuta, O., Hrynya, N., & Kotlovskyi, A. (2022). Intercultural communicative competence development in journalism students. *Advanced Education: scientific journal*, (20), 121–131. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.261521>.
- Ogienko, O. (2016). Facilitation in the context of pedagogical activities. *Advanced Education: scientific journal*, (5), 85–89. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.70621>.

REFERENCES

- Adamenko, O. V. (2005). *Ukrainska pedahohichna dumka v druhii polovyni XX stolittia*. Alma-Mater [in Ukrainian].
- Andriiivska, V. V. (1997). Vykhovannia tolerantnosti u ditei yak shliakh do humanizatsii suspilstva. *Pedahohika tolerantnosti*, (1/2), 112–113 [in Ukrainian].
- Ball, H. O. (1997a). Pro spivvidnoshennia pryntsyypovosti i tolerantnosti. *Pedahohika tolerantnosti*, (1-2), 110–111 [in Ukrainian].
- Ball, H. O. (1997b). Problema humanizatsii osvity ta dialohichni pidkhid. In H. O. Bal, O. V. Kyrychuk, V. M. Shamelashvili (eds). *Dialohichna vzaiemodiia v navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly* (pp. 6–30). IZMN. [in Ukrainian].
- Berezivska, L. D. (2011). Reformuvannia shkilnoi osvity Ukrainy v umovakh derzhavotvorennia (pochatok 90-kh rokiv XX st.). *Molod i rynek*, (6), 17–21. [in Ukrainian].
- Boiko, A. M., & Pashchenko, V. O. (1992). Uchytel – uchen: vykhovuiuchi vidnosyny. *Radianska shkola*, (5-6), 18–22. [in Ukrainian].
- Bolnov, O. F. (1996). *Zustrich*. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii (pp. 157–170). Lybid. [in Ukrainian].
- Velytchenko, L. K. (1997). Dialoh yak zasib orhanizatsii pedahohichnoi vzaiemodii. *Tvorcha osobystist vchytelia: Problemy teorii i praktyky* (pp. 229–231). [in Ukrainian].
- Velytchenko, L. K. (2007). *Psykhologichni osnovy pedahohichnoi vzaiemodii: avtoreferat dysertatsii ... doktora pedahohichnykh nauk*. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian]
- Honchar, O. V. (2011). *Rozvytok idei pedahohichnoi vzaiemodii uchasnykiv navchalnoho protsesu vyshchoi shkoly u vitchyzniani pedahohichnii dumtsi (druga polovyna XX st.): dysertatsiia ... doktora pedahohichnykh nauk*. Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H.S. Skovorody. [in Ukrainian].
- Iermolenko, A. M. (1999). *Komunikatyvna praktychna filosofii*. Libra. [in Ukrainian].
- Ieromenko, O. A. (2008). *Teoriia ta praktyka demokratyzatsii vidnosyn «uchytel – uchen» (na materialakh serednikh zakladiv osvity Ukrainy druhoi polovyny XX stolittia): avtoreferat dysertatsii ... kandydata pedahohichnykh nauk*. Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H.S. Skovorody. [in Ukrainian].
- Ziaziun, I. A. (ed.). (1997). *Pedahohichna maisternist*. Vyscha shkola. [in Ukrainian].
- Kyrychuk, O. V. (1974). Spilkuvannia u klasnomu kolektyvi, yoho struktura i sotsialno-pedahohichni funktsii. *Radianska shkola*, (10), 55–62. [in Ukrainian].
- Kyrychuk, O. V. (1977). Spilkuvannia v kolektyvi yak faktor formuvannia osobystosti uchnia. *Radianska shkola*, (1), 32–40. [in Ukrainian].
- Kyrychuk, O. V. (1997). Dialoh u konteksti pedahohichnoi vzaiemodii. In H. O. Bal, O. V. Kyrychuk, V. M. Shamelashvili (Red.). *Dialohichna vzaiemodiia v navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly* (pp. 31–46). IZMN. [in Ukrainian].
- Kremen, V. (1998). Osobystisno-rozvyvalne navchannia yak naukovyi priorytet. *Ridna shkola*, (11), 53–57. [in Ukrainian].
- Kurhanov, S. Yu., & Solomadin, I. M. Shkola dialohu kultur v Ukraini. <https://www.culturedialogue.org/node/1778>. [in Ukrainian].
- Matviienko, O. V. (2010). *Teoretyko-metodychni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv do pedahohichnoi vzaiemodii u navchalno-vykhovnomu seredovyshechi shkoly pershoho stupenia: dysertatsiia doktora ... pedahohichnykh nauk*. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian].
- Musatov, S. O. (1995). Humanistychni zasady zdiisnennia vchytelom pedahohichnoi komunikatsii. U S. O. Musatov (Red.) *Psykhologichni zasady humanizatsii zahalnoi serednoi osvity: zbirnyk statei* (pp. 17–22). Svitankova Zoria. [in Ukrainian].

- Musatov, S. O. (1997). Vchytel yak subiekt pedahohichnoi komunikatsii. In H. O. Bal, O. V. Kyrychuk, V. M. Shamelashvili (Red.). *Dialohichna vzaiemodiia v navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly* (pp. 62–80). IZMN. [in Ukrainian].
- Pryshchak, M. D. (2010). Komunikatyvnist yak metodolohichna osnova rozvytku osvity. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, (30), 23–26. [in Ukrainian].
- Pryshchak, M. D. (2022). Heneza komunikatyvnykh idei u pedahohichnii dumtsi Ukrainy (50-ti – 80-ti roky XX stolittia). *Pedahohichni studii*, (6), 84–97. <https://doi.org/10.32405/2663-5739-2022-6-84-97> [in Ukrainian].
- Rodzher, K. 2001. Vchytysia buty vilnym. *Humanistychna psykholohiia: Antolohiia: U 3 t.* (T.1, pp. 37–59). Pulsary. [in Ukrainian].
- Savenkova, L. O. (1999). *Komunikatyvni protsesy v navchanni*. KDEU. [in Ukrainian].
- Savchenko, O. Ya. (2002). Etapy reformuvannia zmistu shkilnoi osvity v Ukraini za roky nezalezhnosti. *Rozvytok pedahohichnoi ta psykholohichnoi nauk v Ukraini 1992 – 2002* (Ch. 1.) (pp. 210 – 225). OSV. [in Ukrainian].
- Khmil, N. A. (2009). *Rozvytok zasobiv naukovoї komunikatsii yak skladovoi pedahohichnoi nauky v Ukraini (seredyna XX stolittia – pochatok XXI stolittia): avtoreferat dysertatsii ... kandydata pedahohichnykh nauk*. Luhanskyi natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Tsymbaliuk, O. M. (2011). *Profesiina komunikatyvna diialnist uchytelia zahalnoosvitnoi shkoly u vitshchynianii pedahohitsi (druha polovyna XX stolittia): avtoreferat dysertatsii ... kandydata pedahohichnykh nauk*. Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet. [in Ukrainian].
- Tytov V. M. (1997). Psykholohichni mekhanizmy vnutrishnoho dialohu. In H. O. Bal, O. V. Kyrychuk, V. M. Shamelashvili (Red.) *Dialohichna vzaiemodiia v navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly* (pp. 80–87). IZMN. [in Ukrainian].
- Tytov, V. M. (1997). Tolerantnist yak predmet doslidzhennia. *Pedahohika tolerantnosti*, (1-2), 105–108. [in Ukrainian].
- Tytov, V. M. (1997). Tolerantnist yak umova rozvytku subiekta. *Pedahohika tolerantnosti*, (1-2), 108–109. [in Ukrainian].
- Shyrshova, I. O. (1992). Spilkuvannia z uchytелеm yak umova formuvannia humanistychnoi pozytsii uchnia. *Ridna shkola*, (7-8), 86–87. [in Ukrainian].
- Berezenko, V., Cherkhava, O., & Musiienko, Y. (2022). Communicative language teaching approach in promoting the linguistic competence of EFL learners. *Advanced Education: scientific journal*, (20), (88–96). <https://doi.org/10.20535/2410-8286.224016>
- Berezivska, L. (2020). Secondary education reform in independent Ukraine: the evolution of national legislation (1991–2017). *Ricerche di Pedagogia e Didattica: Journal of Theories and Research in Education*, 15(1), 53–69. <https://doi.org/10.6092/issn.1970-2221/10501>
- Ciuchi, O. M. (2019). Communication in the instructive-educative process. *Anuarul Universitatii Petre Andrei Din Iasi – Fascicula: Asistenta Sociala, Sociologie, Psihologie*, (21), 10–19. <https://doi.org/10.18662/upasw/11>
- Isaieva, S., Leshchenko, M., Sulaieva, N. (2019). Implementation of thomas gordon's communicative pedagogy in ukrainian educational realities. *Advanced Education: scientific journal*, (19), 40–45. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.132446>
- Mykytenko, N., Fedorchuk, M., Ivasyuta, O., Hrynya, N., & Kotlovskyi, A. (2022) Intercultural communicative competence development in journalism students. *Advanced Education: scientific journal*, (20), 121–131. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.261521>
- Ogienko, O. (2016). Facilitation in the context of pedagogical activities. *Advanced Education: scientific journal*, (5), 85–89. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.70621>

Mykola Prishchak,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of Philosophy and Humanities
Vinnytsia National Technical University,
Vinnytsia, Ukraine,
ORCID ID 0000-0002-7237-5464,
e-mail: m_pryschak@ukr.net

GENESIS OF COMMUNICATIVE IDEAS IN PEDAGOGICAL THOUGHT OF UKRAINE (90'S OF THE XX CENTURY)

Abstract. The article identifies the communicative ideas in the pedagogical thought of Ukraine (90s of the twentieth century) that influenced the formation of the communicative approach in education and studies their genesis (definition, socio-historical conditions of emergence, formation, development, mutual influence).

It is proved that the formation of a communicative approach in the 90s of the twentieth century. was determined by two key factors: socio-political and scientific-pedagogical. The socio-political factor, which was determined by the processes of restoring the independence of the Ukrainian state, led to a change in value, spiritual and semantic landmarks of education and pedagogy, and the basis of the scientific and pedagogical factor were communicative ideas of "tolerance," "dialogical communication," "interaction" and "communication."

In the 90s, the issues of "tolerance" were investigated by V. Andrievska, G. Ball, V. Tytov, etc., dialogical communication - H. Ball, I. Ziazun, O. Kyrychuk, S. Musatov, V. Tytov et al., interactions - A. Boiko, L. Velytchenko V. Kremen, O. Kyrychuk, V. Pashchenko et al., communications - S. Musatov, L. Savenkova, I. Shyrshova et al.

The study of the genesis of communicative ideas of the 90s of the XX century. Attests to teachers' awareness of the role of communicativity as an ontological, teleological and axiological basis for the development of personality and an important methodological principle for the development of pedagogy and education in general. The ideas of "tolerance," "dialogical communication," "interaction" and "communication" have become those scientific and communicative catalysts that have stimulated scientific breakthroughs in the direction of further research, in particular the process of finding a systematic concept of a communicative approach and developing a theory of a communicative approach in education.

Keywords: education, pedagogy, history of pedagogy, pedagogical thought, communicativeness, communicative ideas, communicative approach, tolerance, dialogue, interaction, communication, Ukraine.